

ÉGTÁJ

CYÖRE KORNÉL

A SZABADKA TELEPÜLÉSNEV FÖLDRAJZI EREDETÉRŐL

A településnevek nyelvi keletkezésével gazdag irodalom foglalkozik.¹ A kutató nyelvészek és történészek a helynevek kialakulásával kapcsolatban néhány alapvető kérdésben megegyező véleményre jutottak, melyek a következőkben foglalhatók össze:

A helynév természetes tájékoztató, helymeghatározó jellegű, ezért mindig valami olyan jellegzetességre utalt, amely a környezet számára meghatározást, megkülönböztetést tudott nyújtani. A településnévnek »olyasfajta volt a jelentősége a falvak életében, mint a személynévnek az ember életében: a környező világban egyéni létezésének, különvalóságának és másoktól való megkülönböztetésének a kifejezésére szolgált.«² A falunevek legtöbbször nem valakinek az ötletéből születtek, hanem a környezetben spontánul alakultak ki, a falut körülvevő szomszédság körében, akiknek elsősorban volt szükségük a megnevezésre. A források arról is szólnak, hogy a földesúr, vagy éppen a király volt a névadó. Az ilyen tervszerű névadások azonban egészen kivételesek voltak. A falunevet a legtöbb esetben a szomszédos közösség tájékoztatói, megkülönböztetési igénye hozta létre.

Bármely vidék helységnevei a földrajzi keletkezés szempontjából két alcsoportra sorolhatók.

Az egyik, jóval népesebb csoportot azok a helynevek képezik, amelyek ott helyben, az illető vidéken keletkeztek. Ezek az autochton helynevek. A településhálózat besűrűsödésével és a népesség vele összefüggő helyváltogatásával kapcsolatban azonban egy másik jelenség — a helynevek térbeli vándorlása — is igen gyakori volt. A más tájra költöző népesség nem egyszer magával vitte az elhagyott lakóhely nevét, vagy a környezet földrajzi neveiből telepített át néhányat. Ezek az allochton falunevek. A helyben keletkezett és az áttelepített helynevek között gyakran típusbeli különbségek észlelhetők — az allochton nevek kiríznak új környezetükből. Ez a különbség még szembevetőbb, ha a helynevek más etnikai közegekben jöttek létre. Az etnikai

hatás természetesen egy adott heterogén népi összetételű környezet autochton neveiben is megnyilvánul.

E néhány alapvető gondolatot előrebocsátván, vizsgáljuk meg városunk nevének földrajzi eredetét, szem előtt tartva azt a tényt, hogy a magyar törzsek honfoglalása és megtelepedése idején, Bácska mai területén a Tisza és a Duna mentén, továbbá az említett két terület-sávhoz hasonló kedvező vízrajzi feltételekkel rendelkező homokvidékünk peremén szláv lakótelepek voltak. Városunk neve tehát lehet autochton, helyben keletkezett, vagy más vidékről áthozott átköltöztetett településnév. Nézzük meg mindkét lehetőséget. Először is azonban lássuk, milyen alakokban változatokban szerepelt a Szabadka helynév a török hódoltság előtti korszakból származó oklevelekben. A mintegy 150 évet átfogó időközből (1391—1541) vegyünk néhány oklevelet különböző évekből:

Zabotka (1391)	Zabadka (1499)
Zabathka (1429, 1439)	Zabathka (1502)
Szabathka (1448, 1464)	Szabadka (1504)
Zabathka (1497)	Zabathka (1511, 1519)

Az első esetben azt tételezzük fel, hogy városunk neve helyben, vegyes népi összetételű környezetben keletkezett, tehát vagy magyar, vagy szláv eredetű. Iványi István szerint ez a helynév magyar eredetű és »oly helységet jelent, ahol szabadosok, ahol szabadalmazott jobbágyok laktak. Szabadka neve e szerint egyértelmű Szabadhely, Szabadszállás helységek nevével«. ³ Ebben az esetben a környezet névadó lakossága magyar, a település lakossága pedig lehet magyar, szláv vagy bármely más etnikumhoz tartozó. A középkori helynevek eredetére vonatkozó nyelvészeti kutatáseredmények mai állása alapján megállapítható, hogy a Szabadka helynév nem keletkezett a szabad, szabados szóból. Iványi István magyarázatát nem támasztják alá a történeti tények sem. A XV. század második felében a kiváltságokkal rendelkező települések közül a mezővárosok száma kereken 850-re rúgott, ⁴ a különböző szintű jobbágyi kiváltságokkal rendelkező szabad falvak száma pedig ennél jóval nagyobb lehetett. Ezek szerint ennek a helynévnek igen gyakorinak kellene lennie, pedig nem így van. A megoldást tehát más irányban kell keresni, vagyis a keletkezés helyét tekintve a Szabadka helynév lehet ugyan autochton, de más — mondjuk szláv vagy kun — nyelvi közegből jött szó rejtőzik mögötte. Vidékünkön a középkorban a magyar, szláv, kun együttélés nyomai mutathatók ki. Ez a tény a helynevek alakulásában is visszatükröződik. Íme néhány példa:

Pusztasegyház	Martonos	Madaras	Kanizsa
Ludasegyház	Györgyén	Tompa	Szabadka
Likasegyház	Páli	Vastorok	Kelebia
Veresegyház	Adorján (Hadrián)	Vámtelek	Bajmok
Sebesegyház		Nagyfény	Tavankút

A személynévre, tulajdonságra, szerepkörre utaló önállóan vagy szóösszetételben jelentkező magyar eredetű helységnevek első pillantásra elkülöníthetők. A negyedik csoport helynevei azonban teljesen elűtő hangzásúak, és értelmüket illetően is bizonytalanságban vagyunk. Kanizsa a Tisza partján létesült, a többi Szabadka környékén tömörül. Kanizsa neve biztosan szláv eredetű, de lehet, hogy a többi is az. Annak sem zárhatjuk ki a lehetőségét, hogy a kunok szerepeltek névadóként. Tudjuk, hogy a kunok külön jogállású területe századokon át közvetlenül szomszédos volt a szabadkai birtoktesttel. A mondottak alapján a Szabadka helynév jelentését és keletkezésének forrásait, ha autochtonnak tekintjük, az ószláv, vagy a kunok nyelvének szókincsében kell keresnünk. Ez a munka a nyelvészet hatáskörébe tartozik.

A másik feltevés az, hogy Szabadka neve idegen vidékről áttelepített, itt meghonosodott és az új nyelvi környezetben módosult településnév. Ez a feltevés igen közel állhat a történelmi igazsághoz, mert biztosan tudjuk, hogy Szabadkán éltek telepések — hospesek. Ugyanis egy 1429-évi oklevél — a város lakosságáról beszélve — róluk szó szerint megemlékezik (*»hospites et incola regales«*). Amint látjuk, a néváthozatalnak megvolt az objektív lehetősége.

Iványi István után negyed évszázaddal később Toncs Gusztáv ebben az irányban kereste a megoldást.⁵ Tudományos, helynév-etimológiai módszerrel arra a megállapításra jutott, hogy a Szabadka név a régi szláv *bat* (hegygerinc, hegyhát, hegység, dombhát) szónak a *z* a prepozícióval és a *ka* képzővel ellátott összetételéből keletkezett. *»A za-bat-ka jelentése (...) a kis hegygerinc, a kis dombhát mögé, illetve a kis dombhát mögött levő vidék s egy értelmű a zagorie, a zagorica (hegymői vidék, kishegymői vidék) elnevezésekkel.«*⁶ Földrajzi szempontból ez a nyelvészeti gondolatmenet azzal a topográfiai megjegyzéssel egészíthető ki, hogy a *zagorje* szó mindegyik szláv nyelvterületen a *hegyvidék* formakincshez kapcsolódó helymeghatározást jelent. Síksági tájakon, még ha kissé mozgalmasabb is a térszín, mint például felénk, sem helymegjelölésre, sem más értelemben nem használatos ez a kifejezés. Helymeghatározásra utaló ilyen nevet eredetileg tehát csak a felföldi települések kaphattak és viselhettek. Vagyis hegyvidékről kerülhetett el hozzánk ez a helynév. Honnan és mikor jöhettek azok a telepések, akik a szabadkai birtok megfogyatkozott lakosságának számát gyarapították? — tehetjük fel a kérdést, ha helyesen fogadjuk el Toncs Gusztáv magyarázatát.

A telepítések már a XII. században megkezdődtek és abban az időben főleg a királyi és egyházi birtokok felé irányultak.⁷ Ezek az oklevelekben *libernek*, *hospesnek* nevezett jövevények jobbra külföldről érkeztek és jóval nagyobb kiváltságokat élveztek, mint a későbbi századok telepesei. A XIII. század második felétől kezdve a feudális állam megszilárdulása a termelőerők gyorsabb fejlődését eredményezte, ami többek között abban nyilvánult meg, hogy nagyobb érdeklődés kezdett mutatkozni a megművelhető földek iránt. A gazdasági-társadalmi változások és igények hosszan tartó telepítési folyamatokat indítottak meg. A szervezeten mozgatott és tervezett népességáramlás a gyéribben lakott, de gazdaságilag hasznosítható országrészek és az elnéptelenedő feudális nagy- és középbirtok felé irányult. A telki gazdálkodáson

alapuló úrbéres szolgáltatási rendszerben a birtokosoknak különleges érdekük fűződött a jobbágyok számának szaporításához, ezért a királyi, egyházi és világi birtokon egyaránt meghonosodott a telepítés gyakorlata. A telepítésnek többféle módját ismerjük. Gyakori eset volt, amikor a földesúr egy másik saját közelebbi vagy távolabbi birtokáról telepített át lakosokat az üressé vált, vagy az újonnan szerzett birtokra. A munkaerő szerzésének ez volt a legegyszerűbb és legolcsóbb módja, mert a telepítés a földesúri üzem szervezésében történt. Az ilyen telepítés azonban a munkaerőhiány növekedésével egyre ritkábban volt kivitelezhető. Messzi tájakról, idegen birtokokról kellett hozni jobbágyokat — olyan helyekről, ahol a munkaerő a természeti adottságok miatt nem volt gazdaságosan kihasználva. A népességmozgás jogi alapját a jobbágyok szabad költözködési joga képezte. A gazdasági szükség hozta létre a telepítők rétegét. A »telepítők« szerződéses úton végezték munkájukat, amiért őket a földesurak anyagi ellenszolgáltatásban részesítették. A pénzbeni fizetés helyett elterjedt szokás volt a birtok zálogba adása bizonyos időre. A telepítés sok gonddal járó, fárasztó, de kifizetődő művelet volt. Ezért számos vagyon- és birtokszerző család vállalt telepítési bérleteket és szerződéses telepítéseket.

A telepések — az oklevelekben hospesnek, vagy libere conditionisnak nevezett jobbágyok — számos kedvezményben részesültek, többek között néhány évre a földesúri terhek alól is mentesültek. A hospesközségek azonkívül bizonyos fokú bíraskodási jogokat is élveztek. Ezért emlegették az oklevelek az ilyen településeket szabad falvakkal (libera villa). Kik voltak ezek a telepések? Határozott feleletet nem adhatunk, azonban egy dolog bizonyos. Nevezetesen az, hogy a korábbi századok hospeseivel ellentétben, a XIII. és későbbi századok hospesnek nevezett parasztsága zömmel a belföldi magyar, délszláv, szlovák, oláh jobbágyok soraiból regrutálódott, akiket a súlyossá vált feudális terhek kényszerítettek jobb életkörülmények keresésére. Ezek tömegével szemben a külföldről érkező telepések száma csak еле-nyészó lehetett.

A településtörténet egyik igen fontos feladata a természeti-gazdasági hatások, valamint a népszaporulat területi különbségei folytán előálló kirajzások, elköltözések centrumainak felkutatása, továbbá a mozgások idejének, irányainak, intenzitásának és társadalmi-gazdasági okainak feltárása. Ez érthető, mert a középkori települések életében, a népesség számának alakulásában nem a természetes szaporulat, hanem a vándorlási nyereség volt a döntő. Általában elmondható, hogy a népességtöbbség a Kárpát-medence erdős-hegyes, pásztorkodásra és erdőkihasználásra alkalmas peremtájain mutatkozott, amelyre a munkaerőre örökké éhes alföldi földművelő gazdálkodás mindig szívóhást gyakorolt. Egyik ilyen kirajzási terület volt századokon át a szlovákiai felvidék. Oklevelek hosszú sora bizonyítja, hogy az alföldi tájak felé szinte megszakítatlan volt a népesség áramlása.

És itt most ismét visszakanyarodhatunk a feltételezett helynévát-hozatal kérdéséhez. Számunkra különösen azok a területek érdekesek, amelyekben az egykori Magyarország Nyitra, Bars, Nógrád, Kishont-Gömör, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén és Ung megyéi helyezkedtek el. A

Kárpátok belső, alföldre néző övezetének egy része ez a vidék. Felszínre a 600—1400 m magas alacsony- és középhegységek jellemzőek (Zobor, Tribecs, Szitnya, Vepor, Osztrovszki, Gömör-szepesi érchegeység), amelyek dél felé enyhén mozgalmas vonalakkal belesimulnak az alföldre. A térszint dél felé kiszélesedő fővölgyek (Nyitra, Zsitva, Garam, Szikince, Korpona, Kürtös, Ipoly, Rima, Murány, Sajó) és a haránt fekvésű mellékvölgyek tagolják és aprózzák fel kisebb-nagyobb terjedelmű halom- és dombvidékre. Ezen a tájon emlegetnek a XIII., XIV. és a későbbi századokból származó oklevelek városunk nevéhez hasonló nevű falvakat. Erre a tényre már Iványi István is rámutatott.⁸ A településnevek a következő változatokban fordulnak elő: Zobothchat, Zavadka, Zavatka, Szabatka, Zavada. Egy 1567. évi oklevél a Rima folyó mellett Kishontban egy Szabadka nevű várost említi. Ha városunk nevének eredetével kapcsolatban elfogadjuk a helynéváttelepítés lehetőségét, melyhez szervesen kapcsolódik Toncs Gusztáv magyarázata, nyilván érrefelé kell keresnünk azt a vidéket, ahonnan az egykori telepések elindultak az új alföldi lakóhelyük felé és magukkal vitték elhagyott falujuk nevét. Érdemes megemlíteni, hogy a közel fekvő magyarországi Gyula és Békéscsaba városok határában szintén volt szó Szabadka nevű pusztákról. A helynév áthozatalának ténye természetesen nincs szigorúan kötve a Toncs-féle jelentés-értelmezéshez. A szó esetleg mást is jelenthetett, de nem valószínű. Az új környezetben gyökeret vert helynév a meghonosodás után új életet kezdett — írásmódja több-kevesebb változáson ment át, jelentése pedig új tartalommal telítődött. A város nevét egészen a XVIII. század közepéig t-vel, nem pedig d-vel írják. Később más tartalmat magyarázva bele a szóba az írásmód megváltozott és eltűnt az eredeti jelentést őrző szóalak.

A telepítéssel kapcsolatban szükséges még felvetni két kérdést: ki vagy kik végezték a telepítést és mikor? Tekintettel arra, hogy a szabadkai birtoktest királyi tulajdonban volt, a telepítést a királyi uradalmi tisztartók közvetlenül végezték el, vagy szerződés alapján hivatásos telepítők hajtották végre ezt a munkát. Volt ezen a tájon egy híres vagyonszerző, gazdag földbirtokos, a Becsei családból származó Töttös László, aki a XIV. század közepe táján évtizedeken át foglalkozott telepítésekkel. Töttös birtokai Tavankúttal és Madarassal közvetlenül szomszédosak voltak. Tudomásunk van arról, hogy Töttös többek között a kalocsai érsek hat falvát és a szekszárdi apátság birtokát is benépesítette. Azt is tudjuk, hogy halála után a telepítési bérletek a fiaira szálltak. Nincs kizárva, hogy a telepítést éppen a Töttös család valamelyik tagja végezte. A telepítés ideje az 1337 és 1429 között eltelt 90 évre rögzíthető.⁹

»De vajon mikor keletkezett s kik által telepített Szabadka? E kérdésre biztos adatok hiányában csak véleményünk lehet.« — vetette fel a kérdést Iványi István.¹⁰ Igen, a probléma még fennáll. Talán más szemszögből kell megközelítenünk a dolgokat. Az a feudum, amelyet a középkor vége felé szabadkai birtok néven emlegetnek az oklevelek, mint királyi várbirtok már a X. század végén létezett. A nagy történelmi viharok kivételével a birtokon mindig éltek emberek, akik a földeket megművelték, kifogták a halat, gondozták a jószágot. A település-hálózat kialakulása és megszilárdulása századokon át tartott. A fejlo-

dés útja a néhány házas faluszerű képződményektől vezetett az állandóan helyhez kötött soros-utcás faluhoz. Kezdetben előfordulhatott tehát, hogy a jobbágyok több lazább települési alakzatban laktak a birtok területén. Az a beköltözés, amelyről a jelen esetben szó van, kétségtelenül a mai Szabadka ősenek, elődjének tekinthető település népességét gyarapította meg. Ilyen értelemben a város középkori történetének egyik legjelentősebb mozzanata volt, mert a jövevények új szokásokat, életmódot, esetleg nyelvet hoztak, növelték a település gazdasági erejét, bővítették kiváltságait és fokozták társadalmi szerepét.

JEGYZETEK

1. A településnevek keletkezésével kapcsolatban elsősorban Bárczi Géza, Kniezsa István, Györfly György, Lőrincze Lajos, Szabó István és Mályusz Elemér alapvető megállapításai érdemelnek különös figyelmet.
2. Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X.—XV. század)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 132.
3. Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története I.* Szabadka, 1886. 5.
4. Elekes-Léderer-Székely: *Magyarország története I.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1961. 321.
5. Toncs Gusztáv: *A Szabadka név magyarázata.* Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulat Évkönyve, 1913. I—II. füzet.
6. Dér Zoltán: *A tudós tanár.* Eletjel Miniatűrök 22. Szabadka, 1972. 23.
7. Magyarország fent említett történetének I. kötetében a telepítések kérdése sokoldalú megvilágításban van feldolgozva.
8. Iványi István: I. m. 10.
9. Györe Kornél: *Szabadka a századok sodrában. A tanítóképzés száz éve Szabadkán.* Szabadka, 1972. 13—19.
10. Iványi István: I. m. 35.

